समाधिपादः

यः त्यक्त्वा रूपम्-आद्यं प्रभवति जगतः अनेकधा अनुग्रहाय प्रक्षीण-क्लेश-राशिः विषम-विषधरः अनेक-वक्त्रः सुभोगी ।
सर्व-ज्ञान-प्रसूतिः भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य अथ इति अयम्-अधिकारार्थः। नित्यं देवः अहीशः सः वोऽव्यात् सित-विमल-तनुः योगदः योग-युक्तः ॥१॥

अथ योग-अनुशासनम् ॥१॥

अथ इति अयम्-अधिकारार्थः योग-अनुशासनं शास्त्रम्-अधिकृतं वेदितव्यम्। योगः समाधिः। सः च सार्वभौमः चित्तस्य धर्मः। क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तम्-एकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेप उपसर्जनीभूतः समाधिः न योगपक्षे वर्तते। यः तु एकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधम् अभिमुखं करोति स संप्रज्ञातो योगः इति आख्यायते। स च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतः अस्मितानुगत इति उपरिष्टात् निवेदयिष्यामः। सर्ववृत्तिनिरोधे तु असंप्रज्ञातः समाधिः॥१॥ तस्य लक्षण अभिधित्सय इदं सूत्रं प्रववृते—

योगः चित्त-वृत्ति-निरोधः ॥२॥

सर्वशब्दाग्रहणात् संप्रज्ञातः अपि योग इत्याख्यायते। चित्तं हि प्रख्या-प्रवृत्ति-स्थिति-शीलत्वात् त्रिगुणम्। प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजः तमोभ्यां संसृष्टम् ऐश्वर्यविषयप्रियं भवति। तदेव तमसानुविद्धम् अधर्म अज्ञान अवैराग्य अनैश्वर्य उपगं भवति। तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्य एश्वर्य उपगं भवति।तदेव रजः लेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुष अन्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यान उपगं भवति। तत् परं प्रसंख्यानम् इति आचक्षते ध्यायिनः। चितिशक्तिः अपरिणामिनि अप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा च अनन्ता च सत्त्वगुणात्मिका च इयम्

अतः विपरीता विवेकख्यातिः इति। अतः तस्यां विरक्तं चित्तं ताम् अपि ख्यातिं निरुणद्धि। तत् अवस्थं संस्कार उपगं भवति। स निर्बीजः समाधिः। न तत्र किंचित् संप्रज्ञायत इति असम्प्रज्ञातः। द्विविधः स योगः चित्तवृत्तिनिरोध इति।
तत् अवस्थे चेतसि विषय अभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्वभावः ? इति—

तदा द्रष्टुः स्वरूपे अवस्थानम् ॥३॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चिति-शक्तिः यथा कैवल्ये । व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा ॥३॥ कथं तर्हि? दर्शित-विषयत्वात्—

वृत्ति-सारूप्यम् इतरत्र ॥४॥

व्युत्थाने याः चित्त-वृत्तयः तत् अवशिष्ट-वृत्तिः पुरुषः । तथा च सूत्रं—एकमेव दर्शनं, ख्यातिः एव दर्शनमिति । चित्तम् अयस्कान्त-मणिकल्पं सन्निधि-मात्र उपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । तस्मात्त् चित्त-वृत्ति-बोधे पुरुषस्य अनादिः सम्बन्धः हेतुः ॥४॥
ताः पुनः निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाः अक्लिष्टाः ॥५॥
क्लेशहेतुकाः कर्माशय-प्रचय-क्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः । ख्याति-विषया गुणाधिकार-विरोधिन्यः अक्लिष्टाः । क्लिष्ट-प्रवाहपतिता अपि अक्लिष्टाः । क्लिष्टः छिद्रेषु अपिक्लिष्टा भवन्ति । अक्लिष्टः छिद्रेषु क्लिष्टा इति । तथाजातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिः एव क्रियते, संस्कारैः च एव वृत्तय इति । एवं वृत्तिसंस्कारचक्रम् अनिशमावर्तते । तत् एवंभूतं चित्तम्-अवसिताधिकारम्-आत्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति । ताः क्लिष्टाः च अक्लिष्टाः च पञ्चधा वृत्तयः ॥५॥

प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः ॥६॥

प्रत्यक्ष-अनुमान-अगमाः प्रमाणानि ॥७॥

इन्द्रिय-प्रणालिकया चित्तस्य बाह्य-वस्तु उपरागात् तत् विषया सामान्य-विशेष-आत्मनः अर्थस्य विशेष-अवधारण-प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः । बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः इति उपरिष्टात्-उपपादयिष्यामः । अनुमेयस्य तुल्यजातीयेषु अनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धः यः तत् विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिः अनुमानम् । यथा देशान्तरप्राप्तेः गतिमत् चन्द्रतारकं चैत्रवत्, विन्ध्यः च अप्राप्तिः अगतिः । आप्तेन दृष्टः अनिम्तः वा अर्थः परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये शब्देन उपदिश्यते । शब्दात् तत् अर्थविषया वृत्तिः श्रोतुः आगमः । यस्य अश्रद्धेयार्थः वक्ता न दृष्ट-अनुमितार्थः स आगमः प्लवते । मूलवक्तरि तु दृष्ट-अनुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात्॥७॥

विपर्ययः मिथ्याज्ञान् अतद्-रूप-प्रतिष्ठम् ॥८॥

स कस्मात् न प्रमाणं ? यतः प्रमाणेन बोध्यते, भूतार्थ-विषयत्वात् प्रमाणस्य । तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेण-एकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत इति । स-अयं पञ्चपर्वा भवति अविद्या, अविद्या अस्मिता-राग-द्वेष अभिनिवेशाः क्लेशा इति । एत एव स्वसंज्ञाभिः तमः मोहः महामोहः तमिस्रः अन्धतामिस्रः इति । एते चित्त-मल-प्रसङ्गेन अभिधास्यन्ते ॥८॥

शब्द-ज्ञान-अनुपाती वस्तु-शून्यः विकल्पः ॥९॥

सः न प्रमाण-उपारोही, न विपर्यय-उपारोही च । वस्तुशून्यत्वे अपि शब्द-ज्ञान-माहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारः दृश्यते, तत् यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् इति। यदा चितिः एव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते ? भवति च व्यपदेशे वृत्तिः, यथा चैत्रस्य गौः इति । तथा प्रतिषिद्ध-वस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः, तिष्ठति बाणः, स्थास्यति, स्थितः इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथा अनुत्पत्ति-धर्मा पुरुषः इति उत्पत्तिधर्मस्य अभावमात्रम् अवगम्यते, न पुरुषान्वयी धर्मः । तस्मात् विकल्पितः स धर्मः तेन च अस्ति व्यवहारः इति ॥९॥

अभाव-प्रत्यय-आलम्बना वृत्तिः निद्रा ॥१०॥

सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेषः । कथं ? सुखम्-अहम्-अस्वाप्सम्, प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति । दुःखम्-अहम्-अस्वाप्सम्, स्त्यानं मे मनः भ्रमति अनवस्थितम् । गाढं मूढः अहम्-अस्वाप्सम् । गुरूणि मे गात्राणि, क्लान्तं मे चित्तम् । अलसं मुषितम् इव तिष्ठति इति । सः खलु अयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यात् असति प्रत्यय-अनुभवे । तत् आश्रिताः स्मृतयः च तत् विषया न स्युः । तस्मात् प्रत्ययविशेषः निद्रा । सा च समाधौ इतर-प्रत्ययवत् निरोद्धव्यः इति ॥१०॥

अनुभूत-विषय असंप्रमोषः स्मृतिः ॥११॥

किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति इति आहोस्विद् विषयस्य इति ? ग्राह्य-उपरक्तः प्रत्ययः ग्राह्य-ग्रहण उभयाकारनिर्भासः तथा-जातीयकं संस्कारमारभते । स संस्कारः स्वव्यञ्जक-अञ्जनतदाकाराम्-एव ग्राह्य-ग्रहण उभय-आत्मिकां स्मृतिं जनयति । तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः, ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च द्वयी—भावित-स्मर्तव्या च अभावित-स्मर्तव्या च । स्वप्ने भावित-स्मर्तव्या, जाग्रत्समये तु अभावितस्मर्तव्य इति । सर्वाः च एताः स्मृतयः प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतीनाम्-अनुभवात् प्रभवन्ति । सर्वाः च एता वृत्तयः सुख-दुःख-मोहात्मिकाः । सुख-दुःखमोहाः च क्लेशेषु व्याख्येयाः । सुख-अनुशयी रागः, दुःख-अनुशयी द्वेषः, मोहः, पुनः अविद्य इति । एताः सर्वाः वृत्तयो निरोद्धव्याः । आसां निरोधे सम्प्रज्ञातः वा समाधिः भवति असम्प्रज्ञातः वा ॥११॥

अभ्यास-वैराग्याभ्यां तत् निरोधः ॥१२॥

चित्तनदी नाम उभयतः वाहिनी । वहति कल्याणाय वहति पापाय च । या तु कैवल्य-प्राग्भारा विवेक-विषयनिम्ना सा कल्याणवहा, संसार-प्राग्भारा-विवेक-विषयनिम्ना पापवहा । तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, विवेक-दर्शन अभ्यासेन विवेकस्रोतः उद्घाट्यत इति उभयाधीनः चित्त-वृत्ति-निरोधः ॥१२॥

तत्र स्थितौ यत्नः अभ्यासः ॥१३॥

चित्तस्य अवृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिना स्थितिः, तदर्थः प्रयन्तः वीर्यमुत्साहः तत्सम्पिपादयिषया तत् साधन अनुष्ठानम् अभ्यासः ॥१३॥

स तु दीर्घ-काल-नैरन्तर्य-सत्कार-आसेवितः दृढभूमिः ॥१४॥

दीर्घ-काल-सेवितः निरन्तर-सेवितः सत्कार-आसेवितः । तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च सम्पादितः सत्कारवान्-दृढभूमिः भवति । व्युत्थान-संस्कारेण द्राक् इति एव-अनभिभूत-विषय इति अर्थः ॥१४॥

दृष्ट-अनुश्रविक-विषय-वितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥१५॥

स्त्रियः अन्नं पानम् एश्वर्यम् इति दृष्ट-विषये वितृष्णस्य स्वर्गैः वैदेह्य-प्रकृतिलयत्व-प्राप्तौ अनुश्रविकविषये वितृष्णस्य, दिव्य अदिव्य-विषय-सम्प्रयोगे अपि चित्तस्य विषय-दोष-दर्शिनः प्रसङ्ख्यान-बलाद् अनाभोगात्मिका हेय-उपादेय-शून्या वशीकार-संज्ञा वैराग्यम् ॥१५॥

तत् परं पुरुष-ख्यातेः गुण-वैतृष्ण्यम् ॥१६॥

दृष्ट अनुश्रविक-विषय-दोष-दर्शी विरक्तः पुरुष-दर्शन अभ्यासात् तच्छुद्धि-प्रविवेक-अपि-अयित-बुद्धिः गुणेभ्यो व्यक्त अव्यक्त-धर्मकेभ्यः विरक्तः इति। तत् द्वयं वैराग्यम् । तत्र यद्-उत्तरं तत् ज्ञानप्रसादमात्रं, यस्य उदये प्रत्युदितख्यातिः एवं मन्यते—प्राप्तं प्रापनीयं, क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः । छिन्नः श्लिष्ट-पर्वा भवसङ्क्रमः, यस्य अविच्छेदात् जनित्वा म्रियते । मृत्वा च जायत इति । ज्ञानस्य एव पराकाष्ठा वैराग्यम् । एतस्य एव हि नान्तरीयकं कैवल्यम्-इति ॥१६॥

अथ उपायद्वयेन निरुद्ध-चित्त-वृत्तेः कथम्-उच्यते सम्प्रज्ञातः समाधिः इति—

वितर्क-विचार-आनन्द-अस्मिता-रूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥१७॥

वितर्कः चित्तस्य आलम्बने स्थूल आभोगः। सूक्ष्मः विचारः। आनन्दः ह्लादः। एकात्मिका संविद् अस्मिता । तत्र प्रथमः चतुष्टिः अनुगतः समाधिः सवितर्कः । द्वितीयः

वितर्क-विकलः सविचारः । तृतीयः विचार-विकलः सानन्दः । चतुर्थः तत् विकलः अस्मितामात्र इति । सर्व एते सालम्बनाः समाधयः ॥१७॥
असम्प्रज्ञातः समाधिः किम्-उपायः किं-स्वभावः वेति—

विराम-प्रत्यय अभ्यास-पूर्वः संस्कार-शेषः अन्यः ॥१८॥

सर्व-वृत्ति-प्रत्ययः तमये संस्कार-शेषः निरोधः चित्तस्य समाधिः असम्प्रज्ञातः । तस्य परं वैराग्यम्-उपायः । सालम्बनः हि अभ्यासः तत् साधनाय न कल्पत इति विराम-प्रत्ययः निर्वस्तुक आलम्बनीक्रियते । स च अर्थ-शून्यः । तत् अभ्यास-पूर्व-चित्तं निरालम्बनम् अभाव-प्राप्तम् इव भवति इति एषः निर्बीजः समाधिः असम्प्रज्ञातः ॥१८॥
स खल्वयं द्वि-विधः—उपाय-प्रत्ययः भव-प्रत्ययः च । तत्र उपाय-प्रत्ययः योगिनां भवति ।
भव-प्रत्ययः विदेह-प्रकृति-लयानाम् ॥१९॥

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः । ते हि स्व-संस्कारमात्र उपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदम् इव अनुभवन्तः स्वसंस्कार-विपाकं तथा-जातीयकम् इति वाहयन्ति । तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्य-पदम् इव अनुभवन्ति, यावत् न पुनः आवर्तते अधिकार-वशात् चित्तम् इति ॥१९॥

श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञा-पूर्वकः इतरेषाम् ॥२०॥

उपाय-प्रत्ययः योगिनां भवति । श्रद्धा चेतसः सम्प्रसादः । सा हि जननी इव कल्याणी योगिनं पाति । तस्य हि श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनः वीर्यम् उपजायते । समुपजात-वीर्यस्य स्मृतिः उपतिष्ठते । स्मृति उपस्थाने अ चित्तमनाकुलं समाधीयते । समाहित-चित्तस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्तते । येन यथावद् वस्तु जानन्ति । तत् अभ्यासात् तत् विषयात् च वैराग्यात् असम्प्रज्ञातः समाधिः भवति ॥२०॥
ते खलु नव योगिनः मृदु-मध्य अधिमात्र उपायः भवन्ति, तत् यथा—मृदु उपायः मध्यः उपायः अधिमात्रः उपायः इति । तत्र मृदु उपायः त्रिविधः—मृदु-संवेगः मध्य-संवेगः

तीव्र-संवेगः इति । तथा मध्यः उपायः तथा अधिमात्रः उपायः इति । तत्र अधिमात्रः उपायानां—

तीव्र-संवेगानाम् आसन्नः ॥२१॥

समाधि-लाभः समाधि-फलं च भवति इति ॥२१॥
मृदु-मध्य-अधिमात्रत्वात् ततः अपि विशेषः ॥२२॥

मृदु-तीव्रः मध्य-तीव्रः अधिमात्र-तीव्रः इति । ततः अपि विशेषः, तत् विशेषात् मृदु-तीव्र-संवेगस्य आसन्नः, ततः मध्य-तीव्र-संवेगस्य आसन्नतरः, तस्मात् अधिमात्र-तीव्र-संवेगस्य अधिमात्रः उपायस्य अपि आसन्नतमः समाधि-लाभः समाधि-फलं च इति ॥२२॥
किम् एतस्मात् एव आसन्नतमः समाधिः भवति, अथास्य लाभे भवति अन्यः अपि कः चित् उपायः, न वा इति ?

ईश्वर-प्रणिधानात् वा॥२३॥

प्रणिधानात् भक्ति-विशेषात् आवर्जितः ईश्वरः तम् अनुगृह्णाति अभिध्यान-मात्रेण। तत् अभिध्यान-मात्रात् अपि योगिनः आसन्नतमः समाधि-लाभः समाधि-फलं च भवति इति ॥२३॥
अथ प्रधान-पुरुष-व्यतिरिक्तः कः अयम् ईश्वरः नाम इति ?

क्लेश-कर्म-विपाक-आशयैः अपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः ॥२४॥

अविद्यादयः क्लेशाः । कुशला अकुशलानि कर्माणि । तत् फलं विपाकः । तत् अनुगुणा वासना आशयः । ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । सः हि तत्फलस्य भोक्तः इति । यथा जयः पराजयः वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यः हि अनेन भोगेन अपरामृष्टः सः पुरुष-विशेषः ईश्वरः । कैवल्यं प्राप्ताः तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः । ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ताः । ईश्वरस्य च तत् सम्बन्धः न

भूतो न भावी । यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्ध-कोटिः प्रज्ञायते न एवम् ईश्वरस्य । यथा वा प्रकृति-लीनस्य उत्तरा बन्ध-कोटिः सम्भाव्यते, न एवम् ईश्वरस्य । सः तु सदा एव मुक्तः सदा एव ईश्वरः इति ।

यः असौ प्रकृष्ट-सत्त्व उपादानात् ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः, सः किं सनिमित्त आहोस्वित् निर्निमित्त इति ? तस्य शास्त्रं निमित्तम् । शास्त्रं पुनः किन्निमित्तं ? प्रकृष्ट-सत्त्व-निमित्तम् । एतयोः शास्त्र उत्कर्षयोः ईश्वरसत्त्वे वर्तमानयोः अनादिः सम्बन्धः । एतस्मात् एतत् भवति सदा एव ईश्वरः सदा एव मुक्त इति ।

तत् च तस्य ऐश्वर्यं साम्य अतिशय-विनिर्मुक्तम्। न तावत् ऐश्वर्य अन्तरेण तत् अतिशय्यते । यत् एव अतिशयि स्यात् तदेव तत् स्यात्। तस्मात् यत्र काष्ठा-प्राप्तिः ऐश्वर्यस्य सः ईश्वरः । न च तत् समानम् ऐश्वर्यम् अस्ति । कस्मात्? द्वयोः तुल्ययोः एकस्मिन् युगपत् कामिते अर्थे नवम्-इदम्-अस्तु पुराणम्-इदम्-अस्तु इति एत्कस्य सिद्धौ इतरस्य प्राकाम्य-विधातादूनत्वं प्रसक्तम् । द्वयोः च तुल्ययोः युगपत् कामितार्थ-प्राप्तिः नास्ति । अर्थस्य विरुद्धत्वात। तस्मात् अस्य साम्या अतिशयै विनिर्मुक्तम् ऐश्वर्यं स एव ईश्वरः । सः च पुरुषविशेषः इति ॥२४॥
किं च,

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञ-बीजम् ॥२५॥

यत् इदम् अतीत अनागत-प्रत्युत्पन्न-प्रत्येक-समुच्चय अतीन्द्रिय-ग्रहणम्-अल्पं बहु इति सर्वज्ञबीजम् एतद्धि वर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठा-प्राप्तिः सर्वज्ञ-बीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवदिति । यत्र काष्ठा-प्राप्ति ज्ञानस्य स सर्वज्ञः । सः च पुरुष-विशेषः इति । सामान्यमात्र उपसंहारे च कृतः उपक्षयम् अनुमानं न विशेष-प्रतिपत्तौ समर्थम् इति । यस्य संज्ञादि-विशेष-प्रतिपत्तिः आगमतः पर्यन्वेष्या। तस्य आत्मा अनुग्रह-अभावे अपि भूत-अनुग्रहः प्रयोजनं, ज्ञानधर्म उपदेशेन कल्प-प्रलय-महाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषान्-उद्धरिष्यामि इति । तथा च

उक्तं—आदिविद्वान् निर्माणचित्तम् अधिष्ठाय कारुण्यात् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच इति ॥२५॥

स एषः—

सः पूर्वेषामपि गुरुः कालेन अनवच्छेदात्॥२६॥

पूर्वं हि गुरवः कालेन अवच्छिद्यन्ते । यत्र अवच्छेदार्थेन कालः न उपावर्तते, सः एषः पूर्वेषाम् अपि गुरुः । यथा अस्य सर्गस्य आदौ प्रकर्षगत्या सिद्धः तथा अतिक्रान्त-सर्गादिषु अपि प्रत्येतव्यः ॥२६॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥२७॥

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य । किमस्य सङ्केत-कृतं वाच्य-वाचकत्वम् अथ प्रदीप-प्रकाशवत् अवस्थितम् इति । स्थितः अस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः । सङ्केतः तु ईश्वरस्य स्थितमेव अर्थम् अभिनयति । यथा अवस्थितः पिता-पुत्रयोः सम्बन्धः सङ्केतेन अवद्योत्यते, अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्रः इति । सर्ग अन्तरेषु अपि वाच्य-वाचक-शक्त्यपेक्षः तथैव सङ्केतः क्रियते । सम्प्रतिपत्ति-नित्यतया नित्यः शब्दार्थ-सम्बन्धः इति आगमिनः प्रतिजानते ॥२७॥

विज्ञात-वाच्य-वाचकत्वस्य योगिनः—

तत् जपः तत् अर्थ-भावनम् ॥२८॥

प्रणवस्य जपः प्रणव-अभिधेयस्य च ईश्वरस्य भावनम् । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतः चित्तम् एकाग्रं सम्पद्यते । तथा च उक्तम्—

स्वाध्यायात् योगम्-आसीत योगात् स्वाध्यायम् आसते।
स्वाध्याय-योग-सम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ इति ॥२८॥

किं च अस्य भवति ?

ततः प्रत्यक्-चेतन अधिगमः अपि अन्तराय-अभावः च ॥२९॥

ये तावद् अन्तरायाः व्याधि-प्रभृतयः ते तावत् ईश्वर-प्रणिधानात् न भवन्ति । स्वरूप-दर्शनम् अपि अस्य भवति। यथ एव ईश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलः अनुपसर्गः तथा अयमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति एवम अधिगच्छति ॥२९॥
अथ के अन्तरायाः ये चित्तस्य विक्षेपाः ? के पुनः ते कियन्तः वा इति ?

व्याधिः स्त्यान-संशय-प्रमाद आलस्य अविरति भ्रान्ति-दर्शन अलब्धभूमिकत्व अनवस्थितत्वानि चित्त-विक्षेपाः ते अन्तरायाः ॥३०॥

नव अन्तरायाः चित्तस्य विक्षेपाः । सह एते चित्तवृत्तिभिः भवन्ति । एतेषाम् अभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताः चित्त-वृत्तयः । तत्र व्याधिः धातु रस-करण-वैषम्यम् । स्त्यानम् अकर्मण्यता चित्तस्य । संशय उभय-कोटि-स्पृग्विज्ञानं स्यात् इदम् एवं न एवं स्यात् इति । प्रमादः समाधि-साधनानाम् अभावनम् । आलस्यं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वात् प्रवृत्तिः । अविरतिः चित्तस्य विषय-सम्प्रयोगात्मा गर्धः । भ्रान्ति-दर्शनं विपर्यय-ज्ञानम् । अलब्ध-भूमिकत्वं समाधि-भूमेः अलाभः। अनवस्थितत्वं यत् लब्धायां भूमौ चित्तस्य अप्रतिष्ठा । समाधि-प्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति । एते चित्त-विक्षेपाः नव योग-मला योग-प्रतिपक्षा योग-अन्तरायाः इति अभिधीयन्ते ॥३०॥

दुःख-दौर्मनस्य अङ्गमेजयत्व-श्वास-प्रश्वासा विक्षेप-सहभुवः ॥३१॥

दुःखम् आधि आत्मिकम् आधि-भौतिकम् आधि-दैविकं च । येन आभिहताः प्राणिनः तद् उपघाताय प्रयतन्ते, तत् दुःखम् । दौर्मनस्यम् इच्छा अभिघातात् चेतसः क्षोभः । यत् अङ्गानि जयति कम्पयति तत् अङ्गमेजयत्वम् । प्राणः यद् बाह्यं वायुमाचामति सः श्वासः । यत् कोष्ठ्यं वायुं निःसारयति सः प्रश्वासः । एते विक्षेप-सहभुवः, विक्षिप्त-चित्तस्य एते भवन्ति । समाहित-चित्तस्य एते न भवन्ति ॥३१॥
अथ एते विक्षेपाः समाधि-प्रतिपक्षाः ताभ्याम् एव अभ्यास-वैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः । तत्र अभ्यासस्य विषयम् उपसंहरन् इदम् आह—

तत् प्रतिषेधार्थम् एकतत्त्वाभ्यासः ॥३२॥

विक्षेप-प्रतिषेधार्थम् एकतत्त्व आवलम्बनं चित्तम् अभ्यसेत्। यस्य तु प्रत्यर्थ-नियतं प्रत्यय-मात्रं क्षणिकं च चित्तं तस्य सर्वम् एव चित्तम् एकाग्रं न अस्ति एव विक्षिप्तम् । यदि पुनः इदं सर्वतः प्रयाहृत्य एकस्मिन् अर्थे समाधीयते, तदा भवति एकाग्रमिति अतः न प्रत्यर्थ-नियतम् । यः अपि सदृश-प्रत्यय-प्रवाहेण चित्तम् एकाग्रं मन्यते, तस्य एकाग्रता यदि प्रवाह-चित्तस्य धर्मः तत् एकं न अस्ति प्रवाह-चित्तं क्षणिकत्वात्।

अथ प्रवाहांशस्य एव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृश-प्रत्यय-प्रवाही वा विसदृश-प्रत्यय-प्रवाही वा प्रत्यर्थ-नियतत्वात् एकाग्र एवति विक्षिप्त-चित्तानुपपत्तिः । तस्मात् एकम् अनेकार्थम् अवस्थितं चित्तम् इति । यदि च चित्तेन एकेन अनन्विताः स्वभाव-भिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ कथम् अन्य-प्रत्यय-दृष्टस्य अन्यः स्मर्ता भवेत्? अन्य-प्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उप-भोक्ता भवेत्। कथम् चित् समाधीयमानम् अपि एतत् गोमयपायसीयं न्यायमाक्षिपति । किं च, स्व-आत्मा-अनुभवापह्नवः चित्तस्य अन्यत्वे प्राप्नोति । कथं ? 'यद् अहमद्राक्षं तत् स्पृशामि', 'यत् च अस्प्राक्षं तत् पश्यामि' इति अहम् इति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिनि अभेदेन उपस्थितः । एकप्रत्ययविषयः अयम् अभेदात्म अहम् इति प्रत्ययः कथम् अत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्तमानं सामान्यम् एकं प्रत्ययिनम् आश्रयेत्? स्व अनुभवग्राह्यः च अयम् अभेदात्मा अहमिति प्रत्ययः । न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाण-अन्तरेण अभिभूयते । प्रमाण अन्तरं च प्रत्यक्ष-बलेन एव व्यवहारं लभते । तस्मात् एकम् अनेकार्थम् अवस्थितं च चित्तम् ॥३२॥

यस्य चित्तस्य अवस्थितस्य इदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्कथं ?

मैत्री-करुणा-मुदित उपेक्षणां सुख-दुःखपुण्य अपुण्य-विषयाणां भावनातः चित्त-प्रसादनम् ॥३३॥

तत्र सर्व-प्राणिषु सुख-सम्भोग आपन्नेषु मैत्रीं भावयेत्। दुःखितेषु करुणाम् । पुण्यात्मकेषु मुदिताम् । अपुण्य-शीलेषु उपेक्षाम् । एवम् अस्य भावयतः शुक्लः धर्म उपजायते । ततः च चित्तं प्रसीदति । प्रसन्नम् एकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥३३॥

प्रच्छर्दन-विधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥३४॥

कोष्ठ्यस्य वायोः नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वमनं प्रच्छर्दनम् । विधारणं प्राणायामः । ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत॥३४॥

विषयवती वा प्रवृत्ति रुत्पन्ना मनसः स्थिति-निबन्धिनी ॥३५॥

नासिकाग्रे धारयतः अस्य या दिव्य-गन्ध-संवित् सा गन्धप्रवृत्तिः । जिह्वाग्रे रस-संवित्। तालुनि रूप-संवित्। जिह्वा-मध्ये स्पर्श-संवित्। जिह्वा-मूले शब्द-संवित् इति एताः प्रवृत्तयः उत्पन्नाः चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति, संशयं विधमन्ति, समाधि-प्रज्ञायां च द्वारी-भवन्ति इति । एतेन चन्द्र आदित्य-ग्रह-मणि-प्रदीप-रत्नादिषु प्रवृत्तिः उत्पन्ना विषयवति एव वेदितव्या । यदि अपि हि तत् शास्त्र अनुमान आचार्य उपदेशैः अवगतम् अर्थतत्त्वं सद्भूतम् एव भवति, एतेषां यथा भूतार्थ-प्रतिपादन-सामर्थ्यात्, तथा अपि यावत् एकदेशा अपि कः चित् न स्वकरणसंवेद्यः भवति, तावत् सर्वं परोक्षम् इव अपवर्गादिषु सूक्ष्मेषु अर्थेषु न वृढां बुद्धिम् उत्पादयति । तस्मात् शास्त्र अनुमान आचार्य उपदेशा उपोद्बलनार्थम् एव अवश्यं कः चित् अर्थविशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः । तत्र तत् उपदिष्टार्थे एकदेशस्य प्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सूक्ष्मविषयम् अपि अपवर्गात् सुश्रद्धीयते । एतत् अर्थम् एव इदं चित्त-परिकर्म निर्दिश्यते । अनियतासु वृत्तिषु तत् विषयायां वशीकार-संज्ञायाम् उपजातायां चित्तं समर्थं स्यात्, तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणाय इति । तथा च सति श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधयोः अस्याप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति इति ॥३५॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥३६॥

प्रवृत्तिः उत्पन्ना मनसः स्थिति-निबन्धनी इति अनुवर्तते । हृदय-पुण्डरीके धारयतो या बुद्धि-संवित् बुद्धि-सत्त्वं हि भास्वरम् आकाश-कल्पं, तत्र स्थिति-वैशारद्यात् प्रवृत्तिः सूर्य इन्दु-ग्रह-मणि-प्रभारूप आकारेण विकल्पते । तथा अस्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्ग-महोदधि-कल्पं शान्तम् अनन्तम स्मितामात्रं भवति । यत्र इदम् उक्तं—तम् अणुमात्रम् आत्मानम् अनुविद्या अस्मीत इति एवं तावत् सम्प्रजानीते इति । एषा द्वयी विशोका, विषयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिः ज्योतिष्मति इति उच्यन्ते । यया योगिनः चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥३६॥

वीत-राग-विषयं वा चित्तम् ॥३७॥

वीत-राग-चित्त-आलम्बना उपरक्तं वा योगिनः चित्तं स्थितिपदं लभतः इति ॥३७॥

स्वप्न-निद्रा-ज्ञान आलम्बनं वा ॥३८॥

स्वप्न-ज्ञान आलम्बनं वा निद्रा-ज्ञान आलम्बनं वा तदाकारं योगिनः चित्तं स्थितिपदं लभतः इति ॥३८॥

यथा अभिमत-ध्यानात् वा ॥३९॥
यत् एवा अभिमतं तत् एव ध्यायेत। तत्र लब्ध-स्थितिकम्-अन्यत्रापि स्थिति-पदं लभत इति ॥३९॥

परमाणु-परममहत्त्वान्तः अस्य वशीकारः ॥४०॥

सूक्ष्मे निर्विशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति । स्थूले निर्विशमानस्य परम-महत्त्वान्तं स्थिति-पदं चित्तस्य । एवं तौ उभयीं कोटिम्-अनुधावतो यः अस्याप्रतिघातः सः परो वशीकारः । तत् वशीकारात् परिपूर्णं योगिनः चित्तं न पुनः अभ्यास-कृतं परिकर्मापेक्षत इति ॥४०॥
अथ लब्ध-स्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिः इति ? तत् उच्यते—

क्षीण-वृत्तेः अभिजातस्य इव मणेः ग्र्हीतृ-ग्रहण-ग्राह्येषु तत्-स्थ-तत्-अञ्जनता समापत्तिः ॥४१॥

क्षीण-वृत्तेः इति प्रत्यमित-प्रत्ययस्य इति अर्थः । अभिजातस्य इव मणेः इति दृष्टान्तः उपादानम् । यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात् तत् रुप उपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते, तथा ग्राह्य-आलम्बन उपरक्तं चित्तं ग्राह्य-समापन्नं ग्राह्य-स्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा भूत-सूक्ष्मः उपरक्तं भूत-सूक्ष्म-समापन्नं भूत-सूक्ष्म-स्वरूप-आभासं भवति । तथा विश्व-भेदः उपरक्तं विश्व-भेद-समापन्नं विश्व-रूप-आभासं भवति । तथा ग्रहणेषु अपि इन्द्रियेषु अपि द्रष्टव्यम् । ग्रहण-आलम्बनः उपरक्तं ग्रहण-समापन्नं ग्रहण-स्वरूपाकारेण

निर्भासते । तथा ग्रहीतृ-पुरुषः आलम्बनः उपरक्तं ग्रहीतृ-पुरुष-समापन्नं ग्रहीतृ-पुरुष-स्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा मुक्त-पुरुषः आलम्बनः उपरक्तं मुक्त-पुरुष-समापन्नं मुक्त-पुरुष-स्वरूपाकारेण निर्भासत इति । तत् एवम् अभिजात-मणिकल्पस्य चेतसः ग्रहीतृ-ग्रहण-ग्राह्येषु पुरुष-इन्द्रिय-भूतेषु या तत्-स्थ-तत् अञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः सा समापत्तिः इति उच्यते ॥४१॥

तत्र शब्द-अर्थ-ज्ञान-विकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥४२॥

तत् यथा गौः इति शब्दः गौः इति अर्थः गौः इति ज्ञानम् इति अविभागेन विभक्तानाम् अपि ग्रहणं दृष्टम् । विभज्यमानाः च अन्ये शब्दधर्मा अन्ये अर्थधर्मा अन्ये ज्ञान-धर्मा इति एतेषां विभक्तः पन्थाः । तत्र समापन्नस्य योगिनः यः गवादि अर्थः समाधि-प्रज्ञायां समारूढः सः चेत् शब्द-अर्थ-ज्ञान-विकल्प-अनुविद्धः उपावर्तते सा संकीर्णा समापत्तिः सवितर्क इति उच्यते ॥४२॥

यदा पुनः शब्द-सङ्केत-स्मृति-परिशुद्धौ श्रुत-अनुमान-ज्ञान-विकल्प-शून्यायां समाधि-प्रज्ञायां स्वरूप-मात्रेण अवस्थितः अर्थः तत् स्वरूपाकारमात्रता एव अवच्छिद्यते, सा च निर्वितर्का समापत्तिः । तत्परं प्रत्यक्षम् । तत् च श्रुत-अनुमानयोः बीजम् । ततः श्रुत-अनुमाने प्रभवतः । न च श्रुत-अनुमान-ज्ञान-सहभूतं तद्दृष्टान्तम् । तस्मात् असङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनोः निर्वितर्क-समाधिजं दर्शनम् इति । निर्वितर्कायाः समापत्तेः अस्याः सूत्रेण लक्षणं द्योत्यते—

स्मृति-परिशुद्धौ स्वरूप-शून्ये एव अर्थ-मात्र-निर्भासा निर्वितर्का ॥४३॥

या शब्दसङ्केत-श्रुत-अनुमान-ज्ञान-विकल्प-स्मृति-परिशुद्धौ ग्राह्य-स्वरूपः उपरक्ता प्रज्ञा स्वमि इव प्रज्ञा-स्वरूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्य-स्वरूपापनः एव भवति, सा तदा निर्वितर्का समापत्तिः । तथा च व्याख्यातम् ।
तस्या एक-बुद्धि-उपक्रमः हि अर्थ-आत्मा-अणु-प्रचय-विशेषात्मा गवादिः घटादिः वा लोकः । सः च संस्थान-विशेषः भूत्सू-क्ष्माणां साधारणः धर्मः, आत्मभूतः फलेन व्यक्तेन

अनुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति। धर्मान्तरस्य कपालादेरुदये च तिरोभवति। सः एषः धर्मः अवयवी इति उच्यते। यः असौ एकः च महान् च अणीयान् च स्पर्शवान् च क्रियाधर्मकः च अनित्यः च तेनावयविना व्यवहाराः क्रियन्ते। यस्य पुनः अवस्तुकः सः प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणम् अनुपलभ्यम् अविकल्पस्य तस्य अवयव्यभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्या-ज्ञानम् इति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं मिथ्या-ज्ञानम् इति। तदा च सम्यक् ज्ञानम् अपि किं स्यात् विषयाभावात्। यत् उदुपलभ्यते तत्तद् अवयवित्वेन आम्नातम्। तस्मात् अस्ति अवयवी यः महत्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेः निर्वितर्काया विषयी भवति। शून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४३॥

एतया एव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥४४॥

तत्र भूत-सूक्ष्मकेषु अभिव्यक्त-धर्मकेषु देश-काल-निमित्त अनुभव-अवच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारा इति उच्यते। तत्र अपि एक-बुद्धि-निर्ग्राह्यम् एव उदित-धर्म-विशिष्टं भूत-सूक्ष्मम् आलम्बनीभूतं समाधि-प्रज्ञायाम् उपतिष्ठते।
या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तः उदित-अव्यपदेश्य-धर्म-अनवच्छिन्नेषु सर्व-धर्म-अनुपातिषु सर्व-धर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारा इति उच्यते। एवंस्वरूपं हि तत् भूतसूक्ष्मम् एतेन एव स्वरूपेणालम्बनीभूतम् एव समाधि-प्रज्ञास्वरूपम् उपरञ्जयति। प्रज्ञा च स्वरूप-शून्येव अर्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारा इति उच्यते। तत्र महत् वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च। सूक्ष्म-वस्तु-विषया सविचारा निर्विचारा च। एवमुभयोः एतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यात इति।
सूक्ष्म-विषयत्वं च अलिङ्ग-परि-अवसानम्।।45।।

पार्थिवस्य अणोः गन्ध-तन्मात्रं सूक्ष्मः विषयः। आप्यस्य रस-तन्मात्रम्। तैजसस्य रूप-तन्मात्रम्। वायवीयस्य स्पर्श-तन्मात्रम्। आकाशस्य शब्द-तन्मात्रम् इति। तेषाम् अहंकारः। अस्यापि लिङ्ग-मात्रं सूक्ष्मः विषयः। लिङ्गमात्रस्य अपि अलिङ्गं सूक्ष्मः विषयः। न चालिङ्गात् परं सूक्ष्म-मस्ति। ननु अस्ति पुरुषः सूक्ष्मः इति सत्यम्। यथा लिङ्गात्

परम-लिङ्गस्य सौक्ष्म्यं न चैवं पुरुषस्य। किंतु, लिङ्गस्य अन्वयि-कारणं पुरुषः न भवति, हेतुः तु भवति इति। अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम्।।45।।

ता एव सबीजः समाधिः।।46।।

ताः चतस्रः समापत्तयोः बहिः वस्तु-बीजा इति समाधिः अपि सबीजः। तत्र स्थूले अर्थे सवितर्कः निर्वितर्कः, सूक्ष्मे अर्थे सविचारः निर्विचारः इति चतुर्धा उपसंख्यातः समाधिः इति।।।46।।

निर्विचार-वैशारद्ये अध्यात्म-प्रसादः।।47।।

अशुद्धि आवरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनः बुद्धि-सत्त्वस्य रजः तमोभ्याम् अनभिभूतः स्वच्छः स्थिति-प्रवाहः वैशारद्यम्। यदा निर्विचारस्य समाधेः वैंशारद्यम् इदं जायते तदा योगिनः भवति आध्यात्म-प्रसादः भूतार्थ-विषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञा-लोकः।
तथा चोक्तम् --- "प्रज्ञाप्रसादम् आरुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् /
भूमिष्ठान् इव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञः अनुपश्यति"।

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥४८॥

तस्मिन् समाहित-चित्तस्य या प्रज्ञा जायते, तस्या ऋतम्भरा इति संज्ञा भवति । अन्वर्था च सा, सत्यमेव बिभर्ति । न च तत्र विपर्यास-ज्ञान-गन्धः अपि अस्ति इति । तथा च उक्तं—
आगमेन अनुमानेन ध्यान-अभ्यास-रसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन्-प्रज्ञां लभते योगम् उत्तमम् ॥ इति ॥ ४८॥
सा पुनः—

श्रुत-अनुमान-प्रज्ञाभ्याम् अन्य-विषया विशेषार्थत्वात्॥४९॥

श्रुत-आगम-विज्ञानं तत्-सामान्य-विषयम् । न हि आगमेन शक्यः विशेषः अभिधातुम् । कस्मात्? न हि विशेषेण कृत-सङ्केतः शब्दः इति । तथा अनुमानं सामान्य-विषयमेव । यत्र प्राप्तिः तत्र गतिः, यत्र न प्राप्तिः तत्र न गतिःइति उक्तम् । अनुमानेन च सामान्यनः

उपसंहारः । तस्मात् श्रुत-अनुमान-विषयः न विशेषः कश्चित् अस्ति इति । न च अस्य सूक्ष्म-व्यवहित-विप्रकृष्टस्य वस्तुनः लोक-प्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति । न च अस्य विशेषस्य अप्रमाणकस्य अभावः अस्ति इति समाधि-प्रज्ञानिर्ग्राह्य ग्रहणमस्ति । न च अस्य विशेषस्य अप्रमाणकस्य अभावः अस्ति इति समाधि-प्रज्ञानिर्ग्राह्य एव सः विशेषः भवति । भूत-सूक्ष्मगतः वा पुरुषगतः वा । तस्मात् श्रुत-अनुमान-प्रज्ञाभ्याम् अन्य-विषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वात् इति ॥४९॥

तत् जः संस्कारः अन्य-संस्कार-प्रतिबन्धी ॥५०॥

समाधि-प्रज्ञा-प्रभवः संस्कारः व्युत्थान-संस्कार-आशयं बाधते । व्युत्थान-संस्कार-अभिभवात् तत् प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति । प्रत्यय-निरोधे समाधिः उपतिष्ठते । ततः समाधिजा प्रज्ञा, ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्कार-आशयः जायते । ततः च प्रज्ञा ततः च संस्काराः इति । कथम् असौ संस्कार-आतिशयः चित्तं साधिकारं न करिष्यति इति ? न ते प्रज्ञा-कृताः संस्काराः क्लेश-क्षय-हेतुत्वात् चित्तम् अधिकार-विशिष्टं कुर्वन्ति । चित्तं हि ते स्वकार्यात् अवसादयन्ति । ख्याति-पर्यवसानं हि चित्त-चेष्टितम् इति ॥५०॥
किं चास्य भवति ?

तस्य अपि निरोधे सर्व-निरोधात् निर्बीजः समाधिः ॥५१॥

इति पतञ्जलि-विरचिते योगसूत्रे प्रथमः समाधिपादः ।
सः न केवलं समाधि-प्रज्ञा-विरोधी । प्रज्ञा-कृतानाम्-अपि संस्काराणां प्रतिबन्धी भवति । कस्मात्? निरोधजः संस्कारः समाधिजान्-संस्कारान्-बाधतः इति । निरोध-स्थिति-काल-क्रम-अनुभवेन निरोध-चित्त-कृत-संस्कार-अस्तित्वम्-अनुमेयम् । व्युत्थान-निरोध-समाधि-प्रभवैः सह कैवल्य-भागीयैः संस्कारैः चित्तं स्वस्यां प्रकृतौ अवस्थितायां प्रविलीयते । तस्मात् ते संस्काराः चित्तस्य अधिकार-विरोधिनः न स्थिति-हेतवो भवन्ति इति । यस्मात् अवसिताधिकारं सह कैवल्य-भागीयैः संस्कारैः चित्तं निवर्तते । तस्मिन्-निवृत्ते पुरुषः स्वरूप-मात्र-प्रतिष्ठः अतः शुद्धः केवलः मुक्तः इति

उच्यते इति ॥५१॥

इति श्रीपातञ्जले साङ्ख्य-प्रवचने योग-शास्त्रे श्रीमतद्-व्यास-भाष्ये समाधि-पादः प्रथमः
।